

תוכן העניינים

1	מבוא
3	מרחב, גבולות ואתיקה
25	פרקי הספר
32	תודות
33	שער ראשון: בלב המאפליה
39	פרק 1: על גג פח לזהט
41	על ההרחקה
46	על הגג
55	אינטימיות: הירידה מהגג
62	חייתיות
66	טופוגרפיה של התנגדות
69	פרק 2: ללא מזל
72	יורים ובוכים
77	מזל מוסרי
79	מזל מוסרי נסיבתי
87	מזל מוסרי בסיסי
95	פרק 3: העין השלישית
102	אגדה פלסטינית
112	מצב החירום
115	מסטריאוטיפ לגרוטסקה

- 118 חיוך הגדי וכזות
- 123 המתים המהלכים באגדות האינתיפאדה
- 127 איברי אנוש באותיות השמש, אותיות הירח
- 133 על מעשה הסיפר
- 137 שער שני: עורף
- פרק 4: א"ב יהושע והתמתנותו של השמאל
במפנה המילניום
- 141
- 143 אבות, בנים ומיתוס העקדה ביצירותיו של יהושע
- 152 שני סוגים של הקרבה
- 160 על רוחות ואחריות
- 164 הסופר והשמאל
- פרק 5: אורלי קסטל-בלום בין שתי אינתיפאדות
- 169
- 170 עולמה של דולי
- 172 האם והמפה
- 180 מחלה
- 182 מהאנטומיה של הגוף לאנטומיה של המוות
- 188 מדולי סיטי לחלקים אנושיים
- פרק 6: טרורזים ופניו של האחר המת
- 193
- 194 על לוינס ואחרות
- 198 המפגש
- 203 פניו של האחר
- 209 האחריות כלפי האחר המת
- 219 קריאה לאתיקה אחרת
- פרק 7: פריעת גבולות: פרספקטיבה נשית
- 225
- 227 המרחב הריזומטי

241	אמנות נוודית
250	דה־טריטוריאליזציה ונשיות
	פרק 8: על אימפריאליזם מוסרי והכשל האתי של
258	האנלוגיה: סיכום ביניים
262	אנלוגיה כתחרות בין קורבנות
271	אמפתיה ריקה
277	טלטלה אמפתית ואחריות אתית
284	ירידה מהאולימפוס האתי?
286	אפילוג
291	ביבליוגרפיה
291	מקורות ראשוניים
295	מקורות משניים
336	מפתח

לתאר את הכיבוש, את האינתיפאדה ואת האלימות הקיצונית והאשמה הכרוכות בהם, כשיקוף של פתולוגיה לאומית.

הסיפורת שעוסקת בכיבוש ובשתי האינתיפאדות מתמודדת עם הדיון הפוליטי והתרבותי שהתקיים ושממשיך להתקיים בישראל, ומציעה רעיונות מרחביים מעוררי עניין. אמנם לא כל הטקסטים מתייחסים ישירות או באותה הדרך לסוגיות של מרחב וגבולות, אך טווח הנושאים המרחביים שהם מציגים ממחיש את האבנורמליות שבמצב זה ומציב אותה בלב ליבו של הריקבון המוסרי. יתר על כן, ניתוח הייצוגים המורכבים של הכיבוש ושל האינתיפאדות חושף לעיתים קרובות גם את הקונפליקט הפנימי של הספרות הישראלית – בין נטייתה ההומניסטית, או המוסרית והאתית, שנתפסת לרוב כתואמת את השמאל הפוליטי בישראל והמבליעה את הטענה המפורשת של מטר כי "המוסרי הוא שמאלי"⁸⁶, ובין קבלה של הכיבוש ושל מציאות החיים הכרוכה בו. עמדה זו מרמזת על מידה של מוסר כפול ומציבה מראה בפני החברה הישראלית, סופריה ואנשי הרוח שלה.

פרקי הספר

גוף היצירה שנכתב בין 1987 ל-2007 חושף מגוון רחב של תמות, נרטיבים ואסטרטגיות פואטיות. מסגרת הזמן הזאת ממקדת את הבחינה של הספרות הישראלית בתקופה שבין ראשיתה של האינתיפאדה הראשונה ועד לתוצאותיה המאוחרות של האינתיפאדה השנייה. ספרות זו משרטטת דיוקן מקיף של החייל הישראלי ומתארת את השטחים הכבושים ואת החיים בערים כדוגמת תל אביב וירושלים. היא כוללת הן כתיבה ריאליסטית והן תיאורים פנטסטיים-גרוטסקיים, ומציגה

נקודות מבט שונות – של חיילים, של אזרחים ושל פלסטינים – באמצעות דרכי מסירה שונות: כתיבה אישית בגוף ראשון או כתיבה בגוף שלישי, כתיבה בדיבור משולב או מיקוד בדמות. הנושאים הנדונים בה אמנם אינם מוגבלים למסגרת הזמן האמורה, אבל בשני העשורים הללו אפשר לראות תקופה היסטורית וספרותית העומדת בפני עצמה שבה יצירות אלו, על אף שונותן, מציגות תמה מרכזית שמבטאת באינטנסיביות את חולייה של חברה שאיבדה את דרכה. אחת ממטרותיו העיקריות של ספר זה היא להראות כי אפשר לתפוס את חולי הכיבוש באופן המקיף ביותר באמצעות קריאה של מרחב, גבולות ואתיקה.

הספר מורכב משני שערים. השער הראשון, שכותרתו "בלב המאפליה", כולל שלושה פרקים ומתמקד בחייל הישראלי ובשטחים הכבושים, מתקופת האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים ועד לאינתיפאדה השנייה. השער השני, שכותרתו "עורף" הוא כולל ארבעה פרקים, מציע דיון ביצירות המתרחשות במרחבים אזרחיים בישראל – בעיקר בתקופת האינתיפאדה השנייה ואחריה – ובוחר את אופני השפעתו של הקונפליקט על חי היומיום בישראל.

פרקי השער הראשון מנתחים את השינוי שחל בדמות החייל הישראלי, מגיבור נערץ לסוכן של רוע. שני הפרקים הראשונים מתארים כיצד הספרות משקפת התפתחות זו, שראשיתה בתפיסה את החיילים ככופים לכוח שנכפה עליהם, המשכה בדימוי של החיילים כקורבנות של מכונת המלחמה הלאומית, וסופה בעמדה ביקורתית ביחס לאתוס הצבאי ולפגמים האתיים שבו. הפרק השלישי עוסק בספרות המתארת את חייהם של פלסטינים בשטחים הכבושים.

הפרק הראשון, "על גג פח לוחט", דן ביחסים שבין מרחב לאתיקה כפי שהם מתבטאים בסצנה שחוזרת בטקסטים ספרותיים רבים: חיילים מחרימים בית פלסטיני או משתלטים על גגו כדי לפקח על הרחוב הפלסטיני ולאתר מבוקשים. סיפורו של גלעד עברון "הבז" (מתוך מראה מקום, 2003), סמל ראשון מוסטפא רבינוביץ'

של אשר קרביץ (2004), לך לעזה של שי להב (2005), אש ידידותית של א"ב יהושע (2007), דופק של יניב איצקוביץ' (2007) ומשאלה אחת ימינה של אשכול נבו (2007) – כל אלה מתארים סצנה שבה לחיילים יש יתרון מרחבי וטופוגרפי שמייצר עליונות. הדיון על המרחב נסמך על הספר *On Killing* של דייב גרוסמן, חוקר העוסק בהיבטים הפסיכולוגיים והחברתיים של חיילים בקרב ומנתח את השלכות המרחק הפיזי בין חיילים לקורבנותיהם. העיסוק במרחב ובטופוגרפיה נע מהטווח הרחוק, שבו אין ביכולתו של החייל לראות את קורבנותיו בבירור, אל המפגש פנים אל פנים עם הפלסטינים; ככל שהמרחק מתקצר והמפגש הופך לאינטימי יותר, כך מתחדדת ומתגברת האימה. הקריאה המוצעת בפרק זה מתבססת גם על הניתוח של אורלי לובין (2006) את סרטה של דינה צבי-דיקליס נקודת תצפית (1991), המאפשר אף הוא לבחון את השפעותיהם של השינויים במרחק ואת הסצנה החוזרת, ולדון באמצעים הפואטיים שמשמשים את הטקסטים השונים בתארם את היתרון המרחבי של החיילים.

בפרק השני, "ללא מזל", מתוארים הקונפליקט של החייל ועמדתו ביחס להתרחשויות. פרק זה מציג מבנה אתי המאפשר הבנה מעמיקה של הסיטואציה המרחבית והתמקדות בסוגיות של אחריות אישית, בחירה חופשית ורגשות האשמה של החיילים, המשתקפים במטבע הלשון "יורים ובוכים". ביטוי זה, המתאר מעין "מלכוד 22" שבו החיילים לכודים במרחב מובחן שהמציאות בו שונה והנורמות חריגות, משקף תפיסה דואלית של החייל הן כמקרבן (שאחראי לסבל הפלסטיני) והן כקורבן (של הצבא או של המצב הפוליטי). תפיסה זו מוצגת גם בעדויות מלחמה – ספרותיות וביוגרפיות – בספרות ובתרבות העברית, מאז 1948 ועד היום. עוד מציע הפרק לאמץ את המושג הפילוסופי "מזל מוסרי", שהפילוסוף האמריקני תומס נייגל פיתח כדי לנסח את מאפייניו של הדואליזם הזה. "מזל מוסרי" מתאר מצב שבו הסוכן (מבצע הפעולה) זוכה להאשמה או לשבח בשל הערך המוסרי של פעולה שביצע, אף שהיבטים מרכזיים בפעולה עצמה תלויים במשתנים שמעבר לשליטתו. הטענה המרחבית היא כי

הימצאות החיילים באזור הלימינלי של השטחים הכבושים היא מרכיב מהותי בתהליך איבוד השליטה על מעשיהם, ובסופו של דבר תהליך זה מוביל להתנהגות צבאית שלא היו מגלים בשום מצב אחר. קריאה בסיפורת שנכתבה בתקופת האינתיפאדות באמצעות חיבור התנועה המרחבית למושג "מזל מוסרי" מאפשרת אפוא להסביר באמצעים פילוסופיים את התופעה של עדויות מלחמה ישראליות ואת המושג "יורים וכוכים". בפרק זה אני בוחנת את היצירות **תעתועון** ליצחק בן-נר (1989), **ארנבוני גגות** מאת רועי פוליטי (2001) ו**תסמונת המחסום** מאת לירן רון פורר (2003), וכן טקסטים שהוצגו בפרק הראשון.

הפרק השלישי, שכותרתו "העין השלישית", מתמקד ביצירות שמתארות את הפרספקטיבה הפלסטינית באמצעות שימוש בדמותם של מספרים פלסטינים. הפילוסופיה של המוסר נדרשה פעמים רבות להתמודדות עם סוגיות של "נקודת מבט" באמצעות בחינה ואתגור של עצם הטענה לאובייקטיביות. ניגל, למשל, בחר בכותרת *The View from Nowhere* לספרו מ-1986,⁸⁷ שבו הוא מבטא את ההנחה התיאורטית שצריך לגשת לשאלות אתיות מנקודת מבט ניטרלית. ברי אמנם כי עמדה כזאת אינה מעשית בחיי היומיום, אך הספרות מספקת אפשרות ייחודית להחליף פרספקטיבות ולאמץ נקודות מבט שונות. פרק זה מתמקד ביצירות של סופרים יהודים-ישראלים שמתארות (גם אם באופן מוגבל) את ההתרחשות דרך מבטם של זקנים, נשים וילדים פלסטינים ומתמקדות בסבלם תחת הכיבוש. כמו כן אני דנה בו בסוגיות התרבותיות והאתיות הכרוכות בניכוס קולו של הנתין על ידי הכובש ומנתחת את ההכרעות האסתטיות של הסופרים, כגון השימוש בגרוטסקה ובמרחבים שאינם ריאליסטיים. שלוש יצירות עומדות במרכז הדיון: **חינוך הגדי** מאת דוד גרוסמן (1983), **אגדות האינתיפאדה** מאת דרור גרין (1989), ו**אותיות השמש**, אותיות הירח לאיתמר לוי (1991).

השער השני של הספר, "עורף", דן בטקסטים ספרותיים העוסקים באופנים שבהם חיי היומיום בישראל מושפעים מהקונפליקט הישראלי-פלסטיני. מרבית הטקסטים הללו נכתבו לאחר רצח רבין ובמהלך האינתיפאדה השנייה, עם התפוגגות התקווה להסכם שלום עתידי. בתקופה זו אחזה בחברה הישראלית תחושה קשה של חוסר ודאות ואף ייאוש. היצירות הנדונות אינן מתמקדות בנקודות החיכוך שבין ישראלים לפלסטינים ואינן ממוקמות בשטחים הכבושים, ולכן לרוב נעדרות מהן שאלות הנוגעות ישירות לכיבוש והן אינן מתארות פעולות צבאיות. תחת זאת הן עוסקות בנושאים שמאירים אחרת את התמה של מרחב וגבולות: הן מתארות מעשי טרור יומיומיים המאיימים על החיים הפרטיים, דנות במקומו של השירות הצבאי בחברה הישראלית ומעלות אל פני השטח את העוצמות המטלטלות של הטראומה ושל השכול. מכיון ששער זה עוסק ביצירות ספרות של סופרות וסופרים קנוניים ומוכרים מאוד, נדונים בו גם הקשרים תרבותיים נוספים, החל בפרסונה הציבורית והפוליטית של היוצרים וכלה במתח שבין קבלת האידיאולוגיה הציונית לחתירה תחתיה.

בפרק הרביעי והחמישי מוצגות יצירות שונות שנכתבו על ידי אותו המחבר ושעוסקות בשינויים שחלו בחברה הישראלית בתקופות שונות, מ-1970 ועד לראשית המאה העשרים ואחת או בין האינתיפאדה הראשונה לשנייה. הפרק הרביעי, "א"ב יהושע והתמתנותו של השמאל במפנה המילניום", דן בדמות האב השכול שמופיעה ברבות מיצירותיו של יהושע – החל בסיפורים קצרים שפורסמו בשנות השישים ועד לרומן *אש ידידותית* שיצא לאור ב-2007. יצירתו של יהושע כבר נדונה בהרחבה בהקשר של מיתוס העקדה הישראלי וסוגיית השכול, אך בפרק זה מודגשים התפתחותו של המיתוס, המשמעויות הספציפיות שנלוות לו על רקע הכיבוש והאינתיפאדה, והמשא האתי הכרוך בו.

הפרק "אורלי קסטל-בלום בין שתי אינתיפאדות" דן בשני רומנים מאת קסטל-בלום, *דולי סיטי* (1992) ו*חלקים אנושיים* (2002), ובעמדתה הספרותית הייחודית ביחס לכיבוש ולגבולות, למיליטריזם

ולטרור. דרך הפריזמה של העל-טבעי והגרוטסקי, ובאמצעות תיאורים פלסטיים ולא-ריאליסטיים של הגוף האנושי, קסטל-בלום יוצרת מטאפורה לפוליטי. כפי שכבר הראו מבקרי ספרות רבים, הסגנון שלה מאיין את מבני היסוד של המרחב ומעמיד תחתם עולם מנוכר באמצעות שימוש באלמנטים מסוימים מתוך המציאות הישראלית ושילובם בחומרים פוסט-מודרניים. הפרק עומד על ההבדלים בין שתי היצירות: ביקורת חריפה, פרובוקטיבית ואקטיבית ביחס לכיבוש ולסוגיית הגבולות ביצירה המוקדמת לעומת תיאור פסיבי ביצירה המאוחרת. הפסיביות המאוחרת ממחישה את תחושת הדיכוי שמאפיינת את החברה הישראלית, שנעה מניוון מוסרי לחרדה גדולה, שתפיסת עולמה מבוססת על תיווך המציאות דרך אמצעי התקשורת, ושהאימה והחשש הופכים אותה למריונטה על במת ההיסטוריה והפוליטיקה.

בפרק השישי והשביעי מוצגת עמדה מרחבית ואתית אלטרנטיבית. הפרק "טרורזים ופניו של האחר המת" בוחן את המנון לשמחה של שפרה הורן ואת שליחותו של הממונה על משאבי אנוש של א"ב יהושע, שראו אור ב-2004 ועוסקים במתקפות טרור במרכז ירושלים. בשני הרומנים חיי השגרה של הגיבורים מופרעים בעקבות מפגש עם זר גמור שהוא אחד מקורבנותיו האנונימיים של פיגוע טרור רצחני. באמצעות האתיקה של לוינס אני מציעה קריאה בשתי היצירות הללו ועומדת בהרחבה על הפליאה וההלם של הגיבורים בעקבות המפגש עם האחר. אני דנה גם באופן שבו המסע בשני הרומנים מאפשר לחשוף את פניו של האחר, ובהתמודדות של הרומנים עם סוגיית האחריות כלפי האחר גם לאחר פטירתו.

הפרק השביעי, "פריעת גבולות: פרספקטיבה נשית", מציג אלטרנטיבות אתיות לסוגיית הגבולות בשרה, שרה מאת רונית מטלון (2000) ובהבזקים מאת מיכל גוברין (2002). שני הרומנים פורעים בשיטתיות את מושג הגבול באמצעות הקשרים תמטיים וסגנוניים, ומערערים לא רק את גבולותיו של המרחב הלימינלי של השטחים הכבושים אלא גם את גבולות המרחב הלאומי כולו. קריאתי בפרק זה נסמכת על מושגי המרחב של דלז וגואטרי ומתבססת גם על

העמדה האתית־פמיניסטית של בריידוטי, שדרכה אפשר להבליט את משמעות האלטרנטיבה המוסרית של היצירות ביחס לריבונות טריטוריאלית. מבחינה זו, הפרספקטיבה הנשית ביצירות אלו מוצגת כאפשרות חדשנית ורדיקלית שמימושה ניגף אל רצפת המציאות הגברית.

הפרק השמיני והאחרון בספר, "על אימפריאליזם מוסרי והכשל האתי של האנלוגיה", הוא סיכום ביניים המציג עיון תיאורטי מחודש במושג ובפרקטיקה של האנלוגיה הספרותית. טקסטים ספרותיים רבים הדנים ביחסים בין ישראלים לפלסטינים מאמצים אסטרטגיה של בניית אנלוגיה בין יחידים, או בין קבוצות, או בין הקשרים פוליטיים והיסטוריים, כדי להביא את הקוראת לידי הבנה והכרה באחר. בפרק זה אני מתארת כשל אנלוגי שיסודותיו פוליטיים־תרבותיים אך גם אתיים; הטענה היא כי הספרות הישראלית נוטה לאימפריאליזם מוסרי המאפשר אמפתיה עם האחר רק מתוך עליונות. הפרספקטיבה המוצגת בפרק מחברת בין נושאים שנדונים לאורך הספר כולו, ובהם הניגוד המובנה בין המסורת ההומניסטית של הספרות הישראלית ובין החייל הישראלי, האפשרות לגיבוש אחריות אתית כלפי האחרים הפלסטינים ומקומה של האמפתיה בשיח האתי.

הספר מסתיים באפילוג קצר ובו דיון במאפייניה של ביקורת הספרות בת זמננו וסיכום האפשרויות שמעמידים הדיונים התיאורטיים בספר, המספקים כלים להבנה ולניתוח של הפרוזה הישראלית שנכתבה גם לאחר 2007.

דרך הקריאות המוצעות בפרקיו של הספר אני מבקשת לשפוך אור על היחסים המורכבים שבין מרחב לאתיקה בספרות הישראלית שנכתבה בזמן הכיבוש ובין שתי האינתיפאדות. מסיפורת ריאליסטית ועד סיפורת לא־ריאליסטית, מנקודת התצפית של החייל ועד לזו של האזרח, מגיבורים גברים ועד נשים וילדים – הספר מציג מנעד רחב של קולות הממחישים את תפקידה של הספרות הישראלית בעידן מכריע זה בתרבות ובפוליטיקה הישראלית.